

varia⁷¹

KULTURHISTORISK MUSEUM
FORNMINNESEKSJONEN

Den tapte middelalder?
Middelalderens sentrale landbebyggelse

FRODE IVERSEN:

**DEN NYERE NORSKE FORSKNINGEN OM JORDEGODS I VIKINGTID OG
TIDLIG MIDDELALDER.**

**EN SAMMENLIGNING MED UNDERSØKELSENE AV MANOR- OG GRUND-
HERRSCHAFT-SYSTEMER I VEST-EUROPA**

SID. 59–70

Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens
& Kathrine Stene (red.)

ARTIKKELSAMLING

OSLO
2009

Varia 71

© Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen

Universitetet i Oslo

© *Museum of Cultural History, Department of Heritage Management
University of Oslo*

Redaktør av serien/ *Editor of the series:*

Karl Kallhovd

Redaktør av dette volum/ *Editor of this volume:*

Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens & Kathrine Stene

Forfattere i dette volum/ *Authors of this volume:*

Jes Martens, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Inger Karlberg, Riksantikvaren, Oslo

Preben Rønne, Vitenskapsmuseet, NTNU, Trondheim

Helge Sørheim, Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger

Gitte Hansen, Bergen Museum, Universitetet i Bergen

Frode Iversen, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Jan Brendalmo, Norsk institutt for kulturminneforskning, Oslo

Frans-Arne Stylegar, Vest-Agder fylkeskommune, Kristiansand

Irmelin Martens, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Espen Finstad, Oppland Fylkeskommune, Lillehammer

John Olsen, Museet i Nord-Gudbrandsdalen, Lesja

Mette Svart Kristiansen, Institutt for Antropologi, Arkæologi og Lingvistik v. Aarhus Universitet

Søren Diinhoff, Bergen Museum, Universitetet i Bergen

Lars Erik Gjerpe, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Vibeke Vandrup Martens, Norsk institutt for kulturminneforskning, Oslo

Kathrine Stene, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Formgeving/ *Lay out:*

Per Persson, Kulturhistorisk museum

Utgiver/ *Publisher:*

Kulturhistorisk museum

Fornminneseksjonen

Postboks 6762 St. Olavs plass

N-0130 OSLO

Norway

Tel.: (+ 47) 22 85 19 00

Fax.: (+ 47) 22 85 19 38

E-mail: postmottak@khm.uio.no

Trykkeri/ *Printing office:*

Reposentralen, Universitetet i Oslo

2009

ISSN-nr. 1504-3266

ISBN-nr. 978-82-8084-046-2

Framsida/ *Front cover:*

Utgravning inne i stua på gården Fusk/ *Indoor excavation at the Fusk farm*

Foto/ *Photo:* Kathrine Stene

Baksida/ *Back cover:*

Vassås tuft 1 med tolkning av rominndeling/ *House 1 at the Vassås deserted farm, with interpretation of room division*

Grafikk/ *Drawing:* Jes Martens & Vibeke Vandrup Martens

INNHOILDSFORTEGNELSE

Forord.....	1
Program.....	2
Deltakerliste	4
Jes Martens: Middelalderens jordbruksbebyggelse i de sentrale strøk. Den tapte middelalder?	7
Inger Karlberg: Med lov og forskrift skal middelalderen styres	23
Preben Rønne: Arkæologiske undersøgelser over middelalderens landbebyggelse i Midt-Norge som de ser ud i C14 dateringerne	29
Helge Sørheim: Rogalands ”tapte middelalder”?	53
Frode Iversen: Den nyere norske forskningen om jordegods i vikingtid og tidlig middelalder. En sammenligning med undersøkelsene av manor- og Grundherrschaft-systemer i Vest-Europa	59
Gitte Hansen: Middelalderen på landsbygda, status, forvaltning og fremtid i Bergen Museums forvaltningsdistrikt.....	71
Jan Brendalsmo: Kirkens gårder. Forholdet mellom kirker og gårdstun i norsk middelalder.....	81
Frans-Arne Stylegar: Regionale og sosiale variasjoner i middelalderens landbebyggelse i Sør-Norge	89
Irmelin Martens: Ødegårder fra middelalderen i Telemark – status og perspektiver.....	103
Espen Finstad: Bygge- og ildstedskikk på landsbygda i Sørøst-Norge i middelalder	111
John Olsen: Middelalderens trebygninger – spor vi kan forvente å finne.....	127
Mette Svart Kristiansen: Arkæologiske undersøgelser af middelalderens landbebyggelse i Danmark – og et eksempel fra Tårnby landsby.....	137
Søren Diinhoff: Middelalderens landbebyggelse på Vestlandet	155
Lars Erik Gjerpe: Tuft fra 1100- og 1200-tallet på Fyldpå, Vestfold	165
Vibeke Vandrup Martens: Vassås-prosjektet. Et ødegårdsanlegg på Gran nordre, Hof kommune, Vestfold	175
Kathrine Stene: En gårdshaug i Østfold. Undersøkelse av kulturlag fra middelalder på gården Fusk i Askim kommune	191
Tidligere Varia-utgivelser	203

Den nyere norske forskningen om jordegods i vikingtid og tidlig middelalder. En sammenligning med undersøkelsene av manor- og Grundherrschaft-systemer i Vest-Europa¹

FRODE IVERSEN

Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo

Abstract: Recent Norwegian research on landed property in the Early Medieval Period seen in the light of contemporary research in other North West European countries.

The existence and extent of landed aristocracy in the Early Middle Ages has been a hot research topic in northern Europe during the last decade. This paper claims that in spite of differing research traditions and empirical outsets, the basic organization and development of the Early Medieval societies followed very much the same lines everywhere in the region, though perhaps not strictly simultaneously. This is a relatively new recognition in relation to the traditionalistic Norwegian stress on the otherness of the country.

Keywords: research traditions, medieval, manor houses, settlement organisation, state formation

Innledning

Synet på samfunnet i vikingtid og tidlig middelalder i Norge har endret seg innen arkeologisk og historisk forskning siden midten av 1990-tallet. Historikeren Jørn Sandnes (2000) har karakterisert det som nærmest et paradigmeskifte. Sentralt står spørsmål om graden av føydale trekk og godssamlinger i jernalder og middelalder, sammenlignet med vesteuropeiske forhold (Dørum 2004; F. Iversen 1999; 2004; T. Iversen 1995; 1996; 1997; Lunden 1995; Sandnes 2000; Skre 1998; 1999; 2001; Stylegar 1999a; 1999b). Det som synes å skille ny forskning fra eldre forskning er et større fokus på sosiale over- og underordningsrelasjoner i bebyggelse og landskap og forankring i et mer europeisk perspektiv. Historiske kilder og retrospektive perspektiver blir i større grad kombinert med materiell kultur for å belyse sosial og politisk organisering i jernaldersamfunnet, innen rammen av historisk arkeologi. Jeg skal drøfte dette nærmere med utgangspunkt i eiendom, jordegods og råderett, særlig knyttet til krongods og kongsgårder i yngre jernalder og tidlig middelalder i Norge og Vest-Europa.

På allment grunnlag er det blitt advart mot en forenklet bruk av analogier fra europeiske forhold når det gjelder gods- og samfunnsutvikling i yngre jernalder og middelalder i norsk sammenheng (Sandnes 2000:198). Spørsmålet er: har vi i vår fortolkning av vikingtidssamfunnet importert analogier, et akademisk lån fra Vesteuropeisk forskning, eller var den historiske utviklingen i nåværende Norge mer lik de europeiske forholdene enn tidligere antatt? Innen rammen av en kort artikkel blir det neppe anledning til annet enn noen enkle sammenligninger av norsk og Vesteuropeisk forskning. Jeg vil imidlertid trekke frem konkrete eksempler på gods på et mikroplan, men også gods som del av større eiendomssystemer

på et makroplan, med utgangspunkt i resultatene fra nyere forskning i Norge, Tyskland, Frankrike og England.

Bakgrunn

Den europeiske forskningen omkring jordeiendomsforhold tok i mellomkrigstiden form innen en strukturalistisk orientert diskurs med et historisk materialistiske grunnsyn; den franske *Annalesskolen*. Sentrale forskere, som Marc Bloch i mellomkrigsårene, og senere Georges Duby fra 1960-tallet av, har stått sentralt i utformingen av synet på jordegods og eiendomshistorie i Vest-Europa. Jørn Sandnes har pekt på de mange parallellene mellom en norsk agrarhistorisk-lokalhistorisk tradisjon og *Annales-skolen*, og hvor *Institutt for sammenlignende kulturforskning* dannet et slags bindeledd og felles utløp på 1930-tallet (Sandnes 1981:561ff).

Marc Bloch hadde tidlig nær kontakt med *Institutt for sammenlignende kulturforskning* i Oslo, hvor den norske jordeiendomsforskningen tok form på samme tid, og hvor Andreas Holmsen etter hvert kom til å få en sterk posisjon, særlig etter krigen. I Norge var det Halvard Bjørkvik som fra 1960-årene sto for utforskningen av krongodset. Det norske og det franske agrarhistoriske miljøet sto hverandre nært i tenkning, også til gjensidig inspirasjon, slik Marc Bloch fremhevet flere ganger. Felles for miljøene var historisk materialisme som hovedperspektiv, og en strukturalistisk orientert metode; *den retrospektive eller retrogressive metoden*.

I 1930-årene utviklet Andras Holmsen den retrospektive metoden, tilpasset den norske kildesituasjonen, influert av Marc Bloch og fransk historisk strukturalisme (Holmsen 1940:27–45; 1948: 221, 224; Sandnes 1981). Holmsen sto også i en histo-

1. Artikkelen er en bearbejdet utgave av forfatterens prøveforelesning holdt 7. april 2005 ved Universitetet i Bergen.

risk materialistisk tradisjon, hvor økonomi, sosial variasjon og klasseperspektiv utgjorde sentrale fortolkningsrammer, inspirert av marxistisk orienterte forskere som Halvdan Koht og Edvard Bull. Jordeiendomssystemene til kirke og kongemakt i høymiddelalderen ble ansett som et resultat av omfattende konfiskasjon av eiendom i løpet av rikssamling og borgerkrigstiden, økende aristokratisering og befolkningsvekst. Stikkordene for vikingtiden var derimot ættesamfunn, egalitet, selveie og odelsbønder.

Denne såkalte *Gemeinfreietesen* har siden 1960-tallet blitt modifisert og er i dag til dels forlatt i europeisk forskning, slik den også har blitt det i Skandinavia de siste 10-15 årene (T. Iversen 1997; Rösener 1995; Skre 1998; Verhulst 1995). *Gemeinfreietesen* postulerte en opprinnelig allmenn bondefrihet i germanske områder og hang angivelig sammen med at Karl Marx, påvirket av *Friedrich Engels*, droppet slaveproduksjonsfasen forut for en føydale produksjonsfase i Germania i sitt kulturevolusjonistiske skjema (T. Iversen 1997, 287). Slik skal en romantisk tese om opprinnelig egalitet i germanske områder ha overlevd innenfor et historisk materialistisk perspektiv i tysk og Skandinavisk forskning.

Hvor har forskningen siden gått fra dette felles teoretiske og metodiske utgangspunktet? Har den utviklet seg i ulike retninger? Er synsmåtene og forståelsen omkring jordeiendomsforhold og gods i Norge og Vest-Europa tuftet på diskursive eller realhistoriske forskjeller når det gjelder såkalte *manor*- og *Grundherrschaftssystemer*?

Begrepe

Grundherrschaft er som begrep en akademisk oppfinnelse – "...ein moderner Ordnungsbegriff", hentet fra tysk 1800-talls forskning (Rösener 1995). Begrepet har vært brukt for å betegne råderetten en herre har over de mennesker som sitter på hans grunn. I høymiddelalderkildene for tysk område brukes *dominium* eller *Herrschaft* for denne type råderett. Den senere romerrett skiller mellom en eier og bruksrett, såkalt *dominium directum* og *dominium utile*, slik det på hjemlig grunn nylig har vært diskutert av Tore Iversen og John Ragnar Myking (T. Iversen 2001; Myking 2002:15). For vikingtid og tidlig middelalder har en tenkt seg et mer gradert rettighetssystem til eiendom, hvor råderetten ikke var absolutt. Personlig over- og underordning gjennomsyret alle samfunnsnivå, på et vertikalt plan. I et hovedsaklig ruralt samfunn var råderetten til jord derfor tilsvarende oppstykket i et hierarki av rettigheter, som gav alle til underhold, men ulikt fordelt (Ganshof 1969 (1968), 13; T. Iversen 2001).

I stedet for å drøfte balansen mellom ulike rettighetshaverne fra topp til bunn i et slikt sosialt hierarki, som

det har vært gjort i den norske historiske forskningen, vil jeg som arkeolog heller fokusere på de romlige og fysiske aspektene ved godsene. Jeg vil se dem både som driftenheter på et mikroplan, men og som grunnlag for akkumulert makt i større eiendomssystemer på et geografisk makroplan, med utgangspunkt i foreliggende forskningsresultater.

Indikerer flertallsformuleringen; "*Grundherrschaftssystemer*" mange forskjellige formalt definerte systemer? Slik jeg ser det, handler det vel i bunn og grunn om ulike grader av dominans en herre har over *land* og *folk* og ulike måter å organisere dette på i tid og rom. Forskjellige godsbesittere organiserte sin eiendom og maktutøvelse ulikt. Kirken innen karolingerriket hadde f.eks. faste erkebispeseter i byene i motsetning til ambulerende konger med mange rurale sentra. Dette ville ventelig gi ulik struktur på eiendomssammensettingen. Siden religionen skilte Vest-Europa og Skandinavia i stor del av den perioden vi her skal drøfte, i kristendom og hedendom, er det vanskelig å sammenligne kirkelig jordegods i samtidige kontekster. En slik sammenligning måtte i så fall forutsette teorier om forsinket kulturutvikling, fra sentrum til periferi i Vest-Europa i yngre jernalder og middelalder. Jeg vil her i størst mulig grad forsøke å sammenligne synkrone kontekster, med hensyn til gods- og eiendomsstruktur i Norge og Vest-Europa, særlig på tysk, fransk og engelsk område. Både i England og på kontinentet har en forholdsvis liten konkret kunnskap om aristokratisk godsbesittelse før 1000-tallet (Faith 1997:15). Jeg vil derfor fokusere på kongelig godsbesittelse, men også trekke inn andre eksempler når dette er relevant.

Manor betegner ganske enkelt et herresete. Ordet stammer fra latin *manerium* og betyr en residens eller en boplass. Det utgjør det fysiske senteret hvorfra herren utøvde makt over et omkringliggende landskap, og administrerte et tiliggende gods. Den nærmeste parallellen på norrønt er *hovedbol* og på tysk *Fronhof*. Sammen med avhengige bosetninger danner manoren en *villa* – et gods. Den belgiske historikeren Adrian Verhulst har døpt dette todelte godset med herregård og tiliggende avhengige bosetninger samlet i landsby for *bipartite*, og innen tysk forskning kalles det *villikationsverfassung*. Det beskriver en todeling av jorden mellom hovedgården og avhengige bønder med former for arbeidsplikt innen rammen av et såkalt *Villikationssystem* (Ulsig 1996:19; Verhulst 1966; 1995:16 m/ref).

Senteret kunne ha ulik fysisk utforming, noen ganger med steinhus og kornkammer, og/eller et variert innslag av trebygninger med ulike funksjoner. Den jorda som lå direkte til senteret/ manoren og som ble drevet for herrens regning kalles for domenejord – *reserve*, *demesne*, *salland*, på henholdsvis fransk, engelsk og

tysk. Det var ikke uvanlig at omlag 1/5 av godsets samlede jordeiendommen ble drevet som domenejord, men dette varierte.

Avhengige bosetninger kalles *manses* eller *tenures* på fransk. De avhengige bøndene drev egen jord, betalte grunnleie og hadde ulike former for pliktytelser for herren (*noctes, jornales, dagsverk*). Landsbyen var den primære bosetningsenheten for de avhengige bøndene, men enkeltgårder forekom. Trolig var arbeidsplikt gradert etter sosial status, alder og kjønn, hvor rettsløse trelle gjorde det tyngste arbeidet. De ulike partene forbundet gjennom et slikt sosialt og territorielt system hadde både fordeler og ulemper ved relasjonene, men den øverste lederen i hierarkiet hentet naturligvis ut størst ressurser. Herren rekrutterte også sitt væpnede følge herfra, når dette trengtes. Til gjengjeld oppnådde undersåttene herrens vern (*mondebour, norrønt traust*).

Ikke sjelden lå det rettslige, økonomiske og religiøse sentralfunksjoner til senteret. Et viktig poeng er at slike funksjoner også kunne gjelde for større områder enn for den direkte underordnede eiendommen. Herren hadde slik en dominansmulighet på mange av livets områder, gradert utover i et fysisk og sosialt landskap, med sterkes dominans over ufrie personer på eget domene.

Når mange *manors* var forbundet i nettverk gjennom felles eierskap, kunne en herre oppnå dominans over større områder. Slike systemer kunne anta et veldig omfang, særlig i Karolingerriket. Innad i slike store godssystemer var der hierarkier i eiendomsmassen. I den nyere utforskningen av det karolingiske krongodset skiller en mellom ulike former for kongelig eiendom – *Pfalz*, *villae* og *Fiskalgut*. *Pfalz* – eller palasset rangerte øverst, og forekom i et begrenset antall sentralt i riket. Villa var oppsamlingsenheten for avgiftene fra fiskalgodset og hadde en videre distribusjon. Nærmeste parallell i norsk sammenheng er trolig kongsgård, veitslegård og krongods, hvor skillet mellom de to første kan være vanskelig å se. Også klostrene i Vest-Europa inngikk i omfattende godssystemer. Det skulle være nok å nevne at Alkuin – en av de fremste lærde ved Karl den stores hoff angivelig skal ha hatt over 20 000 ufrie i sin tjeneste, innen rammen av et godssystem bestående av fire klostre med tiliggende eiendom (Duby 1974:86).

Ulike kilder, ulike gods?

På mange måter er kildesituasjonen i vikingtid og tidlig middelalder i Norge og det kristne Vest-Europa motsatte, hva angår arkeologiske og skriftlige kilder til eiendomsforhold. I England, Frankrike og Tyskland har kirken produsert skriftlige kilder i en helt annen utstrekning enn i Skandinavia, likevel bare få og fragmentariske før år 1000 (Verhulst 1995). Av sam-

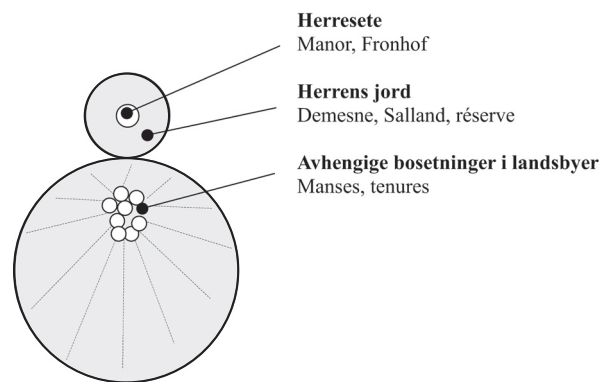

Fig. 1. Prinsippskisse -det todelt vest-europeiske godset. Slike gods kunne også omfatte flere landsbyer.

me grunn – kristningen – mangler det systematiske arkeologiske materialet lenger sør i form av hedensk gravmateriale som vi har til rådighet i Norge, noe som jeg snart skal komme tilbake til betydningen av.

VEST-EUROPA

Kildematerialet på kontinentet og England har en skjev representasjon når det gjelder ulike godseierkategoriene før 1000. I England er det først og fremst det tidlige klostergodset en får grep om så tidlig (Faith 1997:15). Det samme gjelder for Karolingerriket, hvor jordebøker og såkalte *polyptychs* vitner om store kirkelige jordegodskomplekser alt på 800-tallet. For godset *Lauterbach* nær München foreligger et usedvanlig rikt og detaljert bilde av en godsenshet tidlig på 800-tallet, publisert av Carl I. Hammer i 1983. Det foreligger derimot færre kilder til det verdslige aristokratiets rurale organisering både i England og innen Karolingerriket, og tilsvarende for det konkrete kongelige godset. Systematiske godsregnskaper dukker først opp fra 1200–1300-tallet av.

Mens det sør i Europa er bevart et stort antall diplomer med opplysninger om eiendomsforhold før 1200, er materialet mer sparsomt i Nord-Frankrike og Tyskland. Tyske såkalte gaverettsbøker (*Libri traditionum*) er likevel spesielt verdifulle, med vitnesbyrd om mange jordeiendomsstransaksjoner i perioden 750–825 (Herlihy 1975 (1958)). Det avgjørende skillet med hensyn til systematiske kilder over eiendomsforhold i England kommer med Domesday Book – som ble nedtegnet vel 20 år etter den normanniske erobringen i 1066. Denne enestående kilden gir en fullstendig fortegnelse over jordeiendomsforhold for 13.500 bosetninger i England nord til Skottland, som beregningsgrunnlag for kongelig beskatning.

I tillegg kommer normative kilder, som er langt eldre både i England og på kontinentet enn de norske, hvor de tidligste germanske lovene, de såkalte *leges Barbarorum*, vestgoterne, frankernes og langobardens

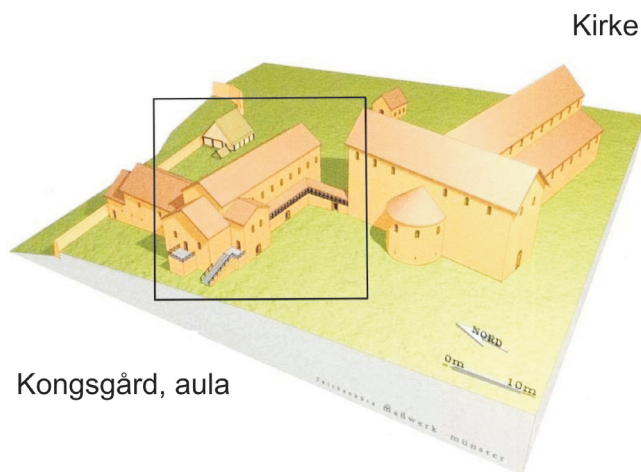

Fig. 2. Paderborn fase 3. Ca. 850-900, rekonstruksjon. Fra *Deutsche Königspfalzen*, bd. 5 (2001).

lover, ble nedtegnet i perioden 400–750. En tredel av forordningene i *leges Barbarorum* innholder bestemmelser om trellehold (T. Iversen 1997). I de eldste angelsaksiske lovene fra England omtales egne kongsgårder som ”*cyninga tun*” – kongstun alt omkring 600 (Sawyer 1993). For Karl den stores kongsgårder er det til og med bevart en egen gårdsrett – den såkalte *capitulare de villes*, fra omkring 800. Det bevarte eksemplaret, fra 820-årene, er etter alt å dømme en bok som en konglig oppsynsmann (*Köningsboten*) hadde med seg på sin reise mellom kongsgårdene – og er en uvurderlig kilde til å forstå den indre organiseringen av kongsgårdene i Karolingerriket.

Kildesamlingen *Brevium Exempla*, hvor denne gårdsretten er bevart, rommer også andre konkrete opplysninger, blant annet om kongsgodskomplekset *Asnapium* (Annapes nær Lille). Vi får vite at hovedgården (*mansion*) her hadde et solid hus av stein med balkonger og rom for 11 kvinner, i tillegg til ca. 25 andre trebygninger i tunet. Hovedgården hadde tre underliggende manors med egne gods knyttet til.

Eksemplet med Annapes illustrerer også problemet med arkeologiske kildene til gods på kontinentet, de kan knapt identifiseres arkeologisk og svært lite karolingisk arkitektur er bevart. 15 kongsgårder (Pfalzer) fra perioden 765–1025 er arkeologisk kjent i det nåværende Tyskland (Binding 1996; Ehlers 2002). Av 128 kjente kongelige residenser i Karolingertiden, er omlag 10 arkeologisk kjent. Og i virkeligheten er det bare for Aachen, Ingelheim, Paderborn, Frankfurt, og kanskje også Samoussy, en har mer sikker arkeologisk kunnskap (Samson 1995, 106ff). I den grad man har arkeologisk kunnskap om så tidlige gods på kontinentet og i England, begrenser dette seg til herresetene og bygningsrestene her og da ofte innen rammen av såkalt ”Pfalzenforschung” – dvs. en form for bygningsarkeologisk forskning med vekt på kro-

nologisk utvikling av selve bygningene uten å se dem i en videre kontekst.

Nylig har den svenske arkeologen Johan Callmer påpekt at arkeologiske undersøkelser i England og på kontinentet ikke har vært organisert i en slik skala at det har vært mulig å rekonstruere selve bosetningsmønstrene omkring et manor eller et palass (Callmer 2002:111). Det arkeologiske fokus har vært på selve herresetet – *manor* eller *Pfalz* – og da gjerne med et bygningsteknisk perspektiv. Noen gods er likevel bedre undersøkt enn andre, både gjennom arkeologiske og historiske kilder. Av de tyske karolingiske kongsgårdene står Paderborn i Sachsen i en særstilling. Omfattende arkeologiske utgravninger er utført over mange år og publisert samlet i serien *Deutsche Königspfalzen* (Fenske *et al.* 2001). Det har likevel vært mindre fokus på omkringliggende godseiendom og sosialt landskap (se Balzer 1999). Også Karl den stores gods, *Ingelheim* ved Rhinen, er relativt godt belyst innen den arkeologiske forskningen. Her er både omkringliggende bosetninger og selve palasset delvis arkeologisk kjent, og drøftet i Konrad Weidemanns (1975) studie, likevel relativt kortfattet. Råderettsforhold og sosialt landskap omkring er i liten grad trukket inn.

I Steven Bassetts (1989) artikkelsamlingen og Barbara Yorkes (1990) monografi blir oppkomsten av forskjellige angelsaksiske kongedømmer i England drøftet inngående, og danner interessante paralleller til forholdene i Skandinavia. Alt på 600–700-tallet dannet angivelig noen kongsgårder med avhengige bosetninger egne atskilte områder – eller gods (Basset 1989:17–23). I England merker to angelsaksiske kongsgårdsanlegg seg ut i arkeologisk sammenheng. Det gjelder *Gefrin*, eller Yeavinger i kongeriket Northumbria (Hope-Taylor 1977), hvorkristendommen ble innført med massekristning i 627 nettopp på denne kongsgården, samt godset Cheddar i Somerset (under Wessex) som middelalderarkeologen Phillip Rahtz undersøkte på 1960-tallet (Rahtz *et al.* 1979). For Yeavinger har man likevel liten kunnskap om eventuelt tilliggende gods og dets struktur. Rahtz’ studie viser derimot at Cheddar-godset gjennomgikk en oppsplittingsprosess med etappevis avhending til kirken, trolig på 1000-tallet, ikke ulik den jeg mener å se for kongsgodsene i Norge noe senere, og som kan synes å være en allmenn utvikling i Vest-Europa.

Denne kortfattede gjennomgangen viser at skriftkildene er langt mer omfangsrige til godssystemer i Vest-Europa enn i Norge. Den arkeologiske forskningen har vært i hovedsak rettet mot selve herresetet og bygningene, og mindre grad på omkringliggende bosetning og landskap – selve godsstrukturen.

NORGE

I Norge er ikke bebyggelsen på noen kongsgårder fra vikingtid og tidlig middelalder helhetlig arkeologisk undersøkt. Det er utført arkeologiske utgravninger på Åker i Hedmark (*Scialdar acre*), som ifølge Morkinskinna var veitslegård for Magnus den gode (Msk:94). Resultatene er nylig publisert i Lars Pilø's doktorgradsavhandling fra 2002, og det er påvist bosetning og tunkontinuitet fra tidlig middelalder tilbake til 200-tallet. Pilø har likevel ikke drøftet sine funn i lys av mulige omkringliggende godssystemer, og ikke fokusert på Åker som del av et mulig kongelig godskompleks. Når det gjelder kongsgårdene på Vestlandet, som jeg har arbeidet med, er derimot bebyggelsen lite kjent. Likevel er det klart at det ofte er store sentrale gårder med mange tilliggende ressurser. De har alle middelalderkirker, og ofte rike forhistoriske gravminner. Et utpreget geografisk trekk er kongsgårdenes lokalisering til leden langs kysten, hvor de samlet danner et kongelig kjernemaktsområde av begrenset omfang (F. Iversen 2004).

Et viktig premiss i den nye norske forskningen omkring jordegods er koblingen mellom forhistoriske gravminner og eiendomsforhold. Sammenlignet med det kristne Europa i sør og vest ble det i nord praktisert en norrøn hedensk gravskikk som avtok fra midten av 900-tallet og opphørte tidlig på 1000-tallet. Av kanskje mellom 25 000 og 30 000 kjente forhistoriske gravminner i Norge opp til Nordland er kan hende så mange som 60 prosent anlagt i yngre jernalder, vurdert etter forholdet mellom daterte gravminner slik dette fremkommer på Vestlandet. Særlig rikholdig er materialet fra vikingtiden hvor Norge har flest våpen og våpengraver i Europa, og omlag 6000 daterte gravminner inkludert løsfunn (Martens 2003; Solberg 1985; 2000).

Et aspekt ved dette kildematerialet synes å være dets evne til også å belyse råderett over eiendom, noe som jeg har gjort rede for i min doktorgradsavhandling (F. Iversen 2004:66–74) og som er et premiss i mine studier av eiendomsforholdene i denne perioden. Et forhistorisk gravmateriale vil åpenbart være differensiert med hensyn til ytre form og innhold, men metoden tar likevel utgangspunkt i at gravminner ofte avspeiler råderettsforhold til land og eiendom. Både i skandinavisk (f.eks. F. Iversen 1999; Ringstad 1991; Skre 1998:199–213; Zachrisson 1994) og britisk arkeologi (Bonney 1976; Dark 1995:99f. m/ref; Morris 1991) er det påpekt en mulig sammenheng mellom forekomst av forhistoriske gravminner og rettigheter til land. Problematisering av selve eiendom- eller råderettsbegrepet inngår også i en slik debatt. Innen rammen av et samfunn med en slik sosialt differensiert råderett, ser det likevel ut til at den markerte begravelsen har vært forbeholdt personer øverst i et gitt sosialt hierarki, knyttet opp mot romlige størrelser

som land, både enkeltgårder og større godsenheter.

I hele det germanske området er det etter nåværende forskningsstatus sannsynlig at det fantes både land fri for overordnet herrerett og godsstrukturer side om side. Land uten ekstern eller overordnet råderett ble i tidlig middelalder kalt *alleu* i franske kilder (Bloch 1966 (1931):77) og med et felles germansk begrep; *allodial* (f.eks. Bassett 1989, 20). Det er en språklig og reell parallell til det skandinaviske begrepet *odel*, som opprinnelig trolig betegner en form for eiendom som var ubeskattet og fri for ytelser, i betydningen *hel* eller *udelt råderett*. Bøndenes selvråderett sto trolig sterkere i avsidesliggende dalfører hvor kongen eller hans representanter sjelden eller aldri kom, og svakest i områder med sterk kongemakt og godsstruktur.

Ved å studere den romlige utbredelsen av slike gravminner kan vi i prinsippet sirkle inn slike ”odelsområder” i yngre jernalder, i motsetning til områder hvor det kan ha vært godsdannelser. Ved å analysere de yngre skriftlige eiendomskildene mot den romlige distribusjonen av gravminner kan en komme på sporet av potensielle eldre godssystemer med utgangspunkt i dette kildematerialet.

Ny forskning omkring jordegods

VEST-EUROPA

Innen det karolingiske området er det i dag to mer eller mindre definerte forskningstradisjoner, skilt geografisk og språklig; en i hovedsak franskspråklig og en tyskspråklig tradisjon. Det er først fra 1970-årene av at det har gradvis utviklet seg en komparativ karolingisk godsforskning, på tvers av disse språklige grensene, og hvor Rhinen utgjør en geografisk hovedgrense i spørsmålet om ulike *Grundherrschaftssystemer*. Den komparative forskningen har vist at godssystemene på hver side av denne kulturgrensen likevel ikke var så forskjellige som eldre forskning antok.

Innen en kontinental historisk materialistisk diskurs ble de karolingiske godssystemene vest for Rhinen gjerne ansett som en arv fra romertiden, en videreutvikling av den såkalte *Latifundiaen* – den store samlede eiendomenheten som romerne primært lot drive av slaver. Godssystemer øst for Rhinen, i det antatt frie egalitære Germania, passet derimot ikke inn i et slikt marxistisk skjema, og ble lenge ansett som innført av karolingiske konger som ledd i større erobringer øst for Rhinen (Verhulst 1995). Den tyske agrarhistorikeren Werner Rösener (1995, 27) har nylig stilt spørsmålet hvor stor innflytelse de frankiske kongen egentlig hadde på utbredelsen av det todelte godset med hovedgård og omkringliggende gods i disse områdene.

I en streng formalistisk fransk tradisjon oppfattes ennå det todelte godset som en tid- og rom avgrenset

enhet, nært forbundet med det karolingiske politiske system, og med utbredelse til det frankiske kjerneområdet mellom Rhinen og Seinen. Det har vært foreslått at tvungen arbeidsplikt kan ha skilt det fra andre nordeuropeiske gods, som eventuelt var basert på ytinger og veitsler. Etter en komparativ undersøkelse i 1995 konkluderer likevel Verhulst med at godsene i øst var ganske like de i vest, selv om de var færre og mindre i geografisk omfang.

Den tyske forskningsdebatten de senere 20-30 årene har mange fellestrekk med den norske på 1990-tallet, og tatt et oppgjør med denne såkalte *Gemeinfreiehypotesen*, slik den var inkorporert i et historisk materialistisk perspektiv. Norsk forskning på 1990-tallet står derfor ikke i en isolert tradisjon, men knytter snarere an til en nord-europeisk diskurs, som har til felles et mer eller mindre uttalt oppgjør med denne delen av det marxistiske perspektivet. I dette ligger også åpning for at godssystemer kan være betydelig eldre i nordeuropeiske områder enn tidligere antatt.

Mye av godsforskningen i England knytter an til høymiddelalder og faller utenfor perioden som her diskuteres. Forskere som arkeologen Michael Aston (1998) og historikeren Rosamond Faith (1997), som arbeider med eldre godssystemer i England, står i tradisjonen etter historikeren Glanville Jones. På 1950-tallet utformet han tesen om såkalte *multiple estates* i det angelsaksiske England, store gods med et variert ressursgrunnlag (f.eks. Jones 1976). Likevel er det gjort lite konkret forskning på godsstrukturer omkring kongsgårdene før den normanniske erobringen, slik Peter Sawyer (1983) har påpekt. Kent og Sussex/Wessex, som delvis ble kolonisert fra nåværende Danmark på 400-500-tallet, og med stor grad av kontinuitet i den politiske strukturen i middelalderen, utgjør et interessant komparativ område for skandinaviske forhold.

I Susan Reynolds oversiktsverker, som representerer *Stand der Forschung* over Vest-Europas kongedømmer (1997) og forleningsproblematikk (1994) er terminologi og kongemakt som paneuropeisk fenomen drøftet inngående. Hun behandler imidlertid ikke forholdene i Skandinavia i særlig grad. Det savnes også analyser av de romlige og fysiske aspektene ved både *regnum* og *provincial government* i de områdene hun behandler. Ideologiske forhold er drøftet inngående, men løsrevet fra romlig og fysisk struktur. I liten grad er de fysiske aspektene ved de "ambulerende kongedømmene" i Nord-Europa drøftet komparativt, og hun nevner knapt kongsgårder i sitt arbeid (Reynolds 1997:277), til tross for den åpenbare betydning disse har for strukturering av kongemakt i tid og rom.

Hva ligner og hva skiller forskningen som er gjort i Norge de 10-15 siste årene fra de kontinentale og

engelske undersøkelsene, med hensyn til teoretisk og metodisk ståsted, og ikke minst med hensyn til de empiriske resultatene en har oppnådd angående godsbesittelse?

NORGE

Det er først med en klarere orientering mot en mer holistisk *historisk arkeologi* på 1990-tallet at spørsmålet om gods og jordeiendom i vikingtid og tidlig middelalder har blitt en tydeligere formulert problemstilling innen norsk arkeologisk forskning. Ikke minst skyldes det en mer bevisst holdning til å utnytte skriftlige og arkeologiske kilder sammen.

Middelalderhistorikeren Tore Iversens avhandling fra 1994 (1997) om norsk slaveri i middelalderen har kanskje vært den viktigste inspirasjonskilden når det gjelder å ta opp gamle spørsmål om sosial stratifisering og gods- og godsdannelser i tidlig historisk tid. Et annet viktig arbeid i denne sammenheng er Dagfinn Skres avhandling fra 1996 (1998) om godsbesittelse på Romerike. Også avhandlingene til arkeologen Birgitta Berglund om Tjøtta-godset og historikeren Merete Røskaft om sentralgårder i Trøndelag i vikingtid og tidlig middelalder fortjener å bli nevnt i denne sammenheng, henholdsvis fra 1995 og 2003. I all beskjedenhet vil jeg også nevne min egen hovedfagsoppgave fra 1997 (1999), om lendmannsgårder på Vestlandet.

Det har kommet kritiske innvendinger mot denne forskningen, både i Heimen og i Norwegian Archaeological Review (NAR), hvor særlig Tore Iversen og Dagfinn Skres avhandlinger har blitt inngående drøftet. Det har vært pekt på at hypotesene om et antatt høyere innslag av treller og ufrie i bondesamfunnet, også knyttet opp mot gods og eiendomssystemer, hviler på svakt empirisk grunnlag. "Foreløpig", skriver Jørn Sandnes i 2000, må det betegnes som "spennende, usikre muligheter" (Sandnes 2000:205). De to viktigste motargumentene som har vært anført er: 1) topografien i Norge ikke lå til rette for en slags samlet godsdrift og 2) at bøndene ikke noe sted sto under godseierens jurisdiksjon, som for Sandnes representerer selve kjernen i den "norske bondefriheten" (Sandnes 2000:198). Jeg skal etter hvert se nærmere på særlig det første av disse to argumentene – det topografiske aspektet ved godssamlingene – som er en aktuell problemstilling for den perioden som diskuteres her.

De siste årene har det kommet to doktorgradsarbeider på feltet, Knut Dørum i 2004 og min egen fra samme år. Begge drøfter spørsmål om krongods og samfunnsstruktur. Det er lett å se at disse på sett og vis representerer en harmonisering av den norske debatten som har gått i Heimen de siste årene, sett fra forskjellige ståsted – både geografisk og faglig,

Vestlandet arkeologisk belyst og Østlandet historisk. Selv om Dørum er kritisk til flere av Dagfinn Skres tolkninger av samfunnsforholdene på Romerike, støtter han synspunktene om at de sentrale delene av f.eks. Sørumsgodset går tilbake til vikingtid. Det er åpenbart, skriver han, ”at nyere arkeologiske undersøkelser viser at man må betone sterkere enn før hovedingenes betydning som jordherrer i yngre jernalder” (Dørum 2004:234).

Hva er så de konkrete resultatene med hensyn til forskningen. Jeg skal nå vende tilbake til krongodset og drøfte dette kort med utgangspunkt i nyere resultater. Jeg vil illustrere noen likheter/forskjeller mellom noen få gods.

Resultatene komparativ belyst

MIKRO – DET ENKELTE GODS

Georges Duby (1974) understreker at de karolingiske godsenes varierer i størrelse og organisering. Han gir imidlertid et typeeksempel; hovedgården Somain nær det nevnte Annapes-godset nord i Frankrike. Sammenligner en Somain med Herdla-godset på Askøy i Hordaland, er ikke forskjellene så store som man umiddelbart skulle tro. I høymiddelalderen lå nesten hele Askøy – på 99,5 km², i tillegg til flere øyer og fiskevær i nord som et samlet jordegods til kongskapet Apostelkirken i Bergen. I tidlig middelalder kan det ha hørt under kongsgården Herdla, nord på øya, og omfattet nær 40 gårder (F. Iversen 1999).

Fra skriftlige kilder fremgår at Somain på 900-tallet hadde tilliggende jordegods på i overkant av 1000 hektar (10 km²). Over en firedel av arealet var åker (250) og eng (48), mens resten var skog og utmark (785). Størrelsen på underbrukene (manses) varierte, også i antall brukere, og de var drevet av både frie og ufrie. Fra disse bosetningene ble det på fastsatte dager levert naturalia til hovedgården som grunnleie, noen egg, kyllinger, en sau eller en gris. Sammen med produksjonen på hovedgården dannet dette grunnlaget for herrens overskudd.

Hva er forskjellen på Somain og Herdla-godset? Først og fremst den relative mengden innmark. Selv i dag utgjør ikke mer enn ca. 8% av Askøys totale areal jordbruksland, mot ca. 28% i det franske godseksemplet, alt på 900-tallet. Somains innmark var mer produktiv og lå samlet. Innmarken på Askøy er spredt i små klynger, med unntak av på hovedgården. Somains bosetningsstruktur er ikke kjent i detalj, men Duby tenker seg at bebyggelsen etter vanlig mønster var stuvet sammen nær hovedgården, i form av en landsby. Ulik innmarksstruktur gav altså ulikt bosetningsmønster, med henholdsvis landsby og enkeltgårder.

Herdla hadde store utmarksressurser, særlig i form av

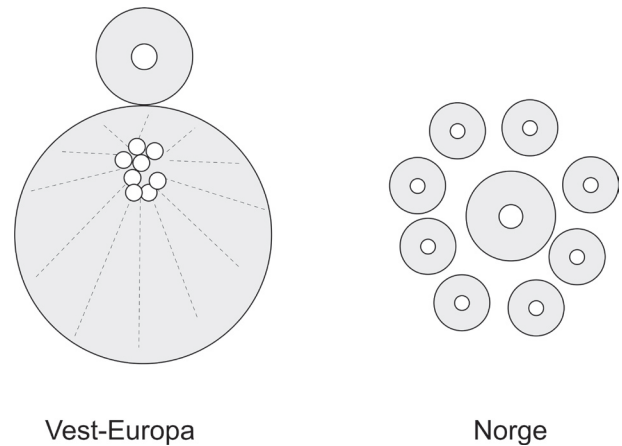

Fig. 3. Prinsippkisser godsstruktur.

fiskerier, noe Somain ikke hadde. Fiskevær i området var i intensiv bruk i yngre jernalder, før det ble avviklet omkring 1200, slik Live Johannessens undersøkelser fra 1998 i Øygarden har vist. Sjøen bandt dessuten sammen og skilte ikke, noe som var en fordel med tanke på logistikken. Arbeidsplikt på hovedgården vet vi lite om i norsk sammenheng. I Snorres enestående og kjente eksemplet fra Sola i Rogaland framkommer trolig sentrale prinsipper ved godsdriften på Vestlandet i tidlig middelalder. Etter å ha utført et fast *dagsverk* kunne trelleene dyrke eget åkerland. De fleste klarte derfor å løse seg ut i løpet av 1–3 år, ved overskudd fra egen dyrking, og pengene investerte godsherren i nye tjenestefolk (”annað man”). Løysingene var fremdeles bundet til godsherren, og kunne bli sendt på sildefiske, eller delta i andre næringer. Noen ryddet også skoger og bygde der, og alle hjalp de herren til framgang på et vis (Hkr, Olav den helliges saga kap. 23, bd. 1:218).

Dersom disse eksemplene er representative viser det at de enkelte godsene i Vest-Europa ikke nødvendigvis var betydelig mye større i geografisk utbredelse enn det vi mener å kunne dokumentere i Norge. Snarere tvert om. Herdlagodset kan ha hatt 10 ganger så stort areal som Somain. De hadde likevel mer produktiv innmark, flere brukere og en annen bosetningsstruktur, men til gjengjeld færre utmarksressurser. Åpenbart varierer ressursgrunnlaget fra gods til gods.

Er det så et argument mot godssystemer at Norge i hovedsak ikke byr på store sammenhengende dyrkingsflater, slik Jørn Sandnes og mange med ham har ment? Etter mitt syn er dette et uslag av manglende romlig perspektivering. Carl Hammer understreker i sin studie av Lauterbach nettopp dette godsets marginale karakter, ”... something of a backwoods village” med dårlig dyrkingsjord (Hammer 1983:221). Godsdannelser trenger ikke alltid å være et sentralfenomen. Godsene jeg har undersøkt på Vestlandet ligger i utkantene av bygdene, ikke alltid i de beste jordbruksstrøkene, når en ser vekk fra hovedgårdene.

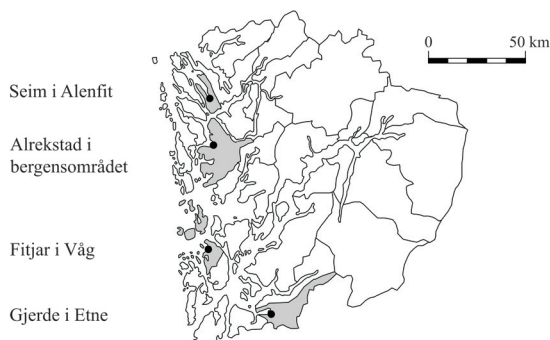

Fig. 4. Jordegods i Hordaland som er undersøkt mer i detalj i forfatterens doktoravhandling (Iversen 2004). Øverst kart over Årstad (Alrekstad) 1779 med avmerkede tun. Kartet er trykt i Harris (1991, 88).

Det var det gravgrendte Austevoll og øyene i vest som utgjorde kongsgården Fitjars rekonstruerte jordegods, ikke de langt bedre gårdene mot sør med større dyringsflater. Det var Laksevågshalvøya med sine små og marginale gårder som trolig utgjorde godset til Alrekstad i tidlig middelalder og før, neppe de bedre gårdene i Fana.

En slik romlig struktur – med en sentral hovedgård og et ”perifert gods” har vært diskutert blant svenske forskere (f.eks. Berg 2003:31ff. m/ref.; Tollin 1999). Kulturgeografene Clas Tollin og Johan Berg har nylig undersøkt eldre godsforhold i Småland og Östergötland i sine doktorgradsarbeider. De drøfter oppkomst og alder på slike samlede gods, og åpner for forhistorisk opphav (Berg 2003:233; Tollin 1999:200–205). Her har den sentrale bebyggelsen vært ansett som eldre og primær, og perifere eiendomskomplekser i randsoner som yngre og sekundær. Det har vært pekt

på at godsene også kan ha hatt en annen mer arealkrevende driftsform med større husdyrhold og behov for vidstrakte eng- og beitearealer som har fremmet en slik lokalisering (*ibid*). Driftsmessige forhold kan altså ha spilt inn, men mer sannsynlig avspeiler beliggenheten kronologiske prosesser i landskapet, hvor nyrydning i periferien kan ha utgjort en viktig komponent i en økonomi som nå hentet mer ut av landskapet. Foreløpig vet vi likevel lite konkret om alderen på de små tilliggende bosetningene og arkeologiske undersøkelser er nødvendige for å vinne mer kunnskap.

MAKRO – GODS SOM GRUNNLAG FOR MAKT OVER STØRRE OMRÅDER

Som i Skandinavia, inngikk de karolingiske og engelske kongsgårdene i et ambulerende system. Wilhelm Berges (1952) beskriver dette for tyske områder som et *Reisekönigtum* og riket som et *Reich ohne*

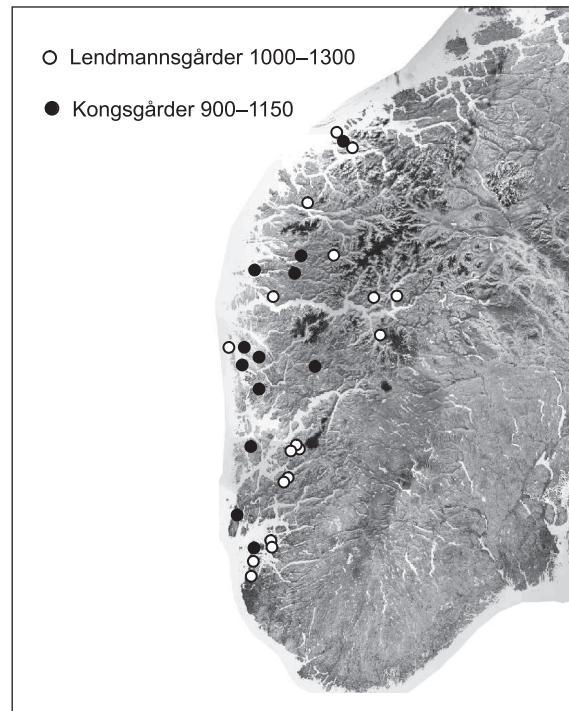
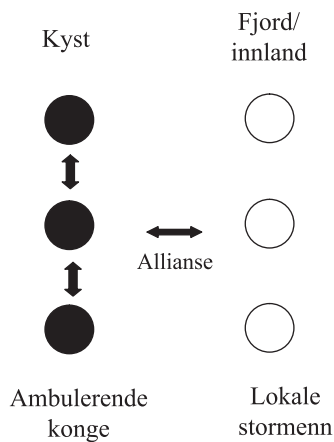

Fig. 5. Kongsgårder og lendmannsgårder beliggenhet i landskapet på Vestlandet.

Hauptstadt. Dette nettverket av kongegårder danner det egentlige *regnum*, dvs. kongens kjerneområde som var basert på kontroll over land og mennesker (Renoux 2001:29). Regentens jevnlig fysiske nærvær var avgjørende for vedlikehold av rikets maktstruktur og når han tok opphold på kongsgården steg aktivitetsnivået betydelig, med samlinger, marked, rituelle handlinger og rettssaker. Når regenten igjen forlot området, sank aktiviteten (Jensen 2004, 307). Regenten var sentrum, kongsgårdene mediet. Dette var likevel ikke et statisk forhold; nye kongsgårder ble opprettet, og andre forlent bort, avhengig av hvilke områder som til enhver tid danner kongemaktens sentralområde, *regnum*. Utenfor et gitt kjerneområde – i provinsene – var kongens makt mer indirekte, basert på delegert kongelig myndighet, forleninger og allianser med lokale stormenn, som del av en kontinuerlig forhandlingssituasjon mellom konge, stormenn og geistlighet.

Annie Renoux har pekt på at de karolingiske Pfalzene ble oppgitt som kongelige sentra utover 900-tallet, og godsene avhendet, parallelt med at byer og nærliggende borger overtok slike sentralfunksjoner (Renoux 2001, 34). Det skjedde en forskyvning fra rurale til urbane kongelige sentra, ikke ulik utviklingen i tidlig middelalder i Norge. I England har Peter Sawyer (1983) funnet at skriftkildene der omtaler ca. 150 kongsgårder forut for den normanniske erobringen i 1066, de tidligste på slutten av 500-tallet. Disse var knyttet til forskjellige kongedømmer, som talte sju omkring år 800 (Yorke 1990). Kildeforholdene ligger best til rette i sør-England og i West Midlands, utenfor Danelagen, fordi det her også var kontinuitet i kildeproduserende kirkelige institusjoner i viking-

tiden (Yorke 1990, 20). I England er det også kjent ca. 25.000 angelssaksiske gravminner fra perioden 400 og 650 (Arnold 1988). Forholdene for en komparativ studie bør ligge særlig godt til rette ved en studie av kongedømmene Kent og Sussex, hvor en kan undersøke om metodene utviklet i Norge også fungerer der.

Overføringer av naturalia til de kongelige residensene omtales i kildene som *vehtigal* (av lat. *vehitur*, som bringes til offentlighet) og *gafol*, ikke ulikt systemet i Norge med veitsler og gaver. I England forsvant dette systemet gradvis utover på 1000-tallet, men er delvis dokumentert i Domesday Book som viser overføringer fra omkringliggende bosetninger av vareslag som honning, jern, ulike dyr og jordbruksprodukter (Sawyer 1983, 280f). I Norge ble veitslesystemet avskaffet noe senere, under Håkon Håkonsson på 1200-tallet.

Berettende kilder navngir ca. 30 kongsgårder i Norge før 1130, hvor minst 15 lå på Vestlandet (F. Iversen 2004 m/ref). Konsentrasjon av kongsgårder på Vestlandet var størst ved inn- og utseilingspunktet til De britiske øyer, i Nordhordland. I kort avstand lå det her to sikre kongsgårder (Alrekstad og Seim) og to sannsynlige (Lygra og Herdla). Kystlokalisering er et utpreget trekk ved disse kongsgårdene, og bare to, hvorav begge usikre, lå i fjordbunner, i Sunnfjord. Dessuten lå det én uidentifisert kongsgård i innlandsbygden Voss. Det kan ha vært flere kongsgårder på Vestlandet enn de som er nevnt i ufullstendige og berettende skiftkilder.

Trekker en inn yngre kilder vil antallet stige en god

del. Min studie av fire slike kongsgårder i Hordaland – inkludert Herdla, av i alt 15 kjente kongsgårder på Vestlandet, viser at det lå mellom 30 og 50 gårder som underliggende gods til hver av disse. Vi forstår at kongene på 900- og 1000-tallet direkte eller indirekte rådde over hundrevis, ja kanskje opp mot et par tusen gårder, før godsene ble oppsplittet i tidlig og høymiddelalder og omfordelt til kongsgrunnlagte kirkelige institusjoner i byene. Organiseringen og utviklingen for kongelig godsbesittelse i Norge og Vest-Europa synes slik å ha mange likhetstrekk i vikingtid og tidlig middelalder.

Konklusjon og veien videre

Graden av herredømme over land og sosiale grupper i tidlig europeisk middelalder er i dag et viktig forskningsemne, både i Skandinavia, England og Tyskland. Til forskjell fra tidligere forskning hevdes det nå at store deler av bondebefolkningen i denne perioden besto av ufrie jordbrukere, som sto i et avhengighetsforhold til sine jordherrer. Parallelt med fremveksten av stat og kirke økte frigivningen av ufrie ved godsene, og det høymiddelalderske leilendingsvesenet trådte frem. Slike gods synes å ha blitt avhendet og bruket opp på ulike tidspunkt i Nord-Europa, nært forbundet med prosesser knyttet til statsdannelse. Ved å studere eiendomstrukturen omkring kongsgårdene kan en klargjøre hvilke institusjoner/personer som overtok partene, og dermed avlese bakenforliggende strategiske forhold knyttet til kongelig donasjon og alliansebygning, forbundet med endringsprosesser i organisering av fysisk kongemakt. I engelsk forskning er det påpekt at slike oppbrekkingsprosesser foregikk alt fra 600-tallet (Bassett 1989:19), og i tyskspråklig forskning har spørsmålet om oppløsningen av det så-

kalte *Villikations-systemet* lengestått sentralt (Verhulst 1995 m/ref.). Likevel er det behov for metoder som knytter de arkeologiske og historiske kildekategoriene bedre sammen omkring kongsgårdene.

Metodene jeg har utarbeidet i forbindelse med doktorgradsarbeidet og tidligere, for å sannsynliggjøre forhistoriske gods- og eiendomsstrukturer, har fått relativt stort nedslag i norsk arkeologi de senere årene. Spørsmålet er om disse metodene også egner seg utenfor Norge og Skandinavia. Det er ikke uproblematisk å sammenligne godssystemer direkte mellom det kristne Vesteuropa og det hedenske Skandinavia. Her var andre institusjoner og strukturer i samtiden, og ulik dynamikk knyttet til politiske prosesser. Ulik diskursiv praksis og fortolkning i nåtiden, samt språklige og terminologiske forskjeller vanskeliggjøre direkte sammenligninger av foreliggende studier. Prinsipielt synes likevel ikke kildesituasjonen så ulik i disse områdene, men den er forskjøvet i tid, i hovedsak fordi kristendommen ble introdusert til ulik tid.

Hva var da forskjellene og likhetene med hensyn til Manor- og Grundherrschaftsystemene og forskningen rundt dem? Kanskje kan en si at mens eldre norsk forskning i større grad betonte forskjellene mellom Norge og Vest-Europa, så vektlegger nyere forskning i større grad likhetene. Det innebærer at spørsmål om gods- og eiendomsbesittelse har fått ny aktualitet. Selv om spørsmålene som er reist i norsk, tysk, fransk og engelsk forskning ikke er fundamentalt ulike, så er kildene og de anvendte metodene ulike. Innen det kristne Vest-Europa er det rikere samtidige skriftkilder, mens det arkeologiske materialet i Norge byr kan hende på muligheter de ikke har der.

Litteratur

- Arnold, C.J. 1988. *An archaeology of the early Anglo-Saxon kingdoms*. London.
- Aston, Michael 1998. *Interpreting the landscape, landscape Archaeology and Local History*. London / New York.
- Balzer, Manfred 1999: Paderborn im frühen Mittelalter (776-1050): Sächsische Siedlung – Karolingischer Pfalzort – Ottonisch-salische Bischofsstadt. *Geschichte der Stadt in ihrer Region*, bind 1: *Das Mittelalter. Bischofsherrschaft und Stadtgemeinde* (Göttmann et al), 3-118. Paderborn.
- Bassett, Steven 1989. In search of the origins of Anglo-Saxon kingdoms. *The Origins of the Anglo-Saxon kingdoms* (ed. Steven Bassett), 3–27. London / New York.
- Berg, Johan 2003. *Gods och landskap – jordägare, bebyggelse och samhäll i Östergötland 1000-1562. Meddelanden / Kulturgeografiska institutionen. Stockholms universitet* 120. Stockholm.
- Berges, Wilhelm 1952 (optrykk 1993). *Das Reich ohne Hauptstadt. Das Hauptstadtproblem in der Geschichte. Festgabe zum 90. Geburtstag Friedrich Meineckes*, 1-29. Goldbach.
- Berglund, Birgitta 1995. *Tjøtta-riket – en arkeologisk undersøkelse av maktforhold og sentrumsdannelse på Helgelandskysten fra Kr. f. til 1700 e. Kr.* Trondheim.
- Binding, Günther 1996. *Deutsche Königspfalzen von Karl dem Großen bis Friedrich II, 765–1240*. Darmstadt.
- Bloch, Marc 1966 (1931). *French rural history – an essay on its basic characteristics*, engelsk oversettelse ved Janet Sondheimer. London.
- Bonney, D. J. 1976. Early boundaries and estates in Southern England. *Medieval Settlement – Continuity and Change* (ed. P. H. Sawyer), 72–82. London.
- Callmer, Johan 2002. Extinguished solar systems and black holes: traces of estates in the Scandinavian Late Iron Age. *Uppåkra : centrum och sammanhang* (red. Birgitta Hårdh). *Uppåkrastudier* 3, *Acta archaeologica Lundensia series in 8°* 34, 109–137. Stockholm.
- Dark, K. R. 1995. *Theoretical archaeology*. London.
- Duby, Georges 1974. *The early growth of the European economy – warriors and peasants from the seventh to the twelfth century*, engelsk oversettelse ved Howard B. Clarke. London.

- Dørum, Knut 2004. *Romerike og riksintegreringen : integreringen av Romerike i det norske rikskongedømmet i perioden ca. 1000-1350. Unipubavhandlinger Acta humaniora* 183. Oslo.
- Ehlers, Caspar 2002. *Orte der Herrschaft. Mittelalterliche Königspfalzen*. Göttingen.
- Faith, Rosamond 1997. *The English Peasantry and the Growth of Lordship. Studies in the early history of Britain*. London / New York.
- Fenske et al 2001. *Splendor palatii. Neue Forschungen zu Paderborn und anderen Pfalzen der Karolingerzeit. Deutsche Königspfalzen* 5. Göttingen.
- Ganshof, Francois Louis 1969 (1968). *Hva er feudalismen?* oversatt til norsk av Sølvi Sogner. Oslo.
- Hammer, Carl 1983. Family and familia in Early-Medieval Bavaria. I *Family Forms in Historic Europe* (ed. Richard Wall, Peter Laslett, Jean Robin), 217–248. Cambridge / New York.
- Harris, Christopher John 1991. *Bergen i kart – fra 1646 til vårt århundre*. Bergen.
- Herlihy, David 1975 (1958). Agrarrevolusjonen i Sør-Frankrike og Italia, 801–1150. *Europeisk middelalder* (red. Kåre Lunden), 121–139. Gjøvik.
- Hkr = Heimskringla, utgave Kongesagaer / Snorre Stur-luson, oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip (1979), *Norges kongesagaer* 1–2. Oslo.
- Holmsen, Andreas 1940. Nye metoder innen en særskilt gren av norsk historieforskning. *HT* 32, 27–25. Oslo.
- Holmsen, Andreas 1948. Problemer i norsk jordeiendoms-historie. *HT* 34. Oslo.
- Hope-Taylor, Brian 1977. *Yeavinger : an Anglo-British centre of early Northumbria. Department of the environment, Archaeological reports* 7. London.
- Iversen, Frode 1999. *Var middelalderens lendmannsgårder kjerner i eldre godssamlinger? En analyse av romlig organisering av graver og eiendomsstruktur i Hordaland og Sogn og Fjordane. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen* 4. Bergen.
- Iversen, Frode 2004. *Eiendom, makt og statsdannelse : kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. Avhandling for dr. art, Universitetet i Bergen.
- Iversen, Tore 1995. Fremveksten av det norske leilendingsvesenet i middelalderen – en forklaringskisse. *Heimen* 32, 169–180. Trondheim.
- Iversen, Tore 1996. Jordleie, patroner og klienter før høy-middelalderens leilendingvesen i Norge. *Heimen* 33, 147–156. Trondheim.
- Iversen, Tore 1997. *Trelldommen norsk slaveri i middelalderen. Skrifter, Historisk institutt, Universitetet i Bergen* 1. Bergen.
- Iversen, Tore 2001. Jordeie og jordleie – eiendomsbegrepet i norske middelalderlover. *Collegium Medievale* 14, 79–114.
- Jensen, Jørgen 2004. *Yngre jernalder og vikingetid : 400-1050 e.Kr. Danmarks oldtid* 4. København.
- Johannessen, Live 1998. *Fiskevær og fiskebuer i vestnorsk jernalder – en analyse av strandtuffter i Hordaland. Arkeologiske avhandlinger og rapporter fra Universitetet i Bergen* 2. Bergen.
- Jones, Glanville R. J. 1976. Multiple Estates and Early Settlement. *Medieval settlement – Continuity and Change* (ed. P. H. Sawyer), 15–40. London. Lunden 1995;
- Martens, Irmelin 2003. Tusenvis av sverd. Hvorfor har Norge mange flere vikingtidsvåpen enn noe annet europeisk land? *Collegium Medievale* 16, 51–65.
- Morris, I. 1991. The archaeology of ancestors – the Saxe/Goldstein hypothesis revisited. *Cambridge Archaeological Journal* 1, 147–169.
- Msk = *Morkinskinna* utgave ved Finnur Jónsson 1932. København.
- Myking, John Ragnar 2002. *Herre over andre si jord? – norske leilendingsvilkår i europeisk lys 1500–1800*. Avhandling for dr. art. Universitetet i Bergen.
- Pilø, Lars. 2002. *Bosted – urgård – enkeltgård – en analyse av premissene i den norske bosetningshistoriske forskningstradisjon på bakgrunn av bebyggelsesarkeologisk feltarbeid på Hedemarken*. Upublisert dr. art. avhandling. Universitetet i Oslo.
- Rahtz, Philip et al. 1979. *The Saxon and medieval palaces at Cheddar : excavations, 1960-62. BAR British series* 65. Oxford.
- Renoux, Annie 2001. Bemerkungen zur Entwicklung des Pfalzenwesens in Nordfrankreich in der Karolingerzeit (751–987). *Splendor palatii. Neue Forschungen zu Paderborn und anderen Pfalzen der Karolingerzeit* (red Fenske et al.). *Deutsche Königspfalzen* 5, 25–50. Göttingen.
- Reynolds, Susan 1994. *Fiefs and vassals – the medieval evidence reinterpreted*. Oxford.
- Reynolds, Susan 1997. *Kingdoms and communities in Western Europe, 900–1300*. Oxford.
- Ringstad, Bjørn 1991. Graver og ideologi implikasjoner fra vestnorsk folkevandringstid. *Samfundsorganisation og regional variation – Norden i romersk jernalder og folkevandringstid – beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11–15 april 1989* (red. Charlotte Fabech og Jytte Ringtved). *Jysk Arkeologisk Selskabs skrifter* 27, 141–149. Århus.
- Rösener, Werner 1995. Einführung. *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter* (Red. Werner Rösener). *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 115, 9–15. Göttingen.
- Røskaft, Merete 2003. *Maktens landskap – sentralgårder i Trøndelag ved overgangen fra vikingtid til kristen middelalder, ca 800–1200. Skrifiserie fra Historisk institutt* 39. Trondheim.
- Samson, Ross 1995. Carolingian Palaces and the Poverty of Ideology. *Meaningful Architecture: Social interpretations of Buildings* (ed. Martin Locock), 99–131. Avebury.
- Sandnes, Jørn 1981. Totalhistorie og mentalitetshistorie. *Heimen* 1981: 1, 561–569. Trondheim.

- Sandnes, Jørn 2000. Bønder, herrer og trelles. Hvordan var egentlig det gammelnorske samfunnet? *Heimen* 37, 195–210. Trondheim.
- Sawyer Peter 1983. The Royal *Tun* in Pre-Conquest England. *Ideal and reality in Frankish and Anglo-Saxon society: studies presented to J. M. Wallace-Hadrill* (ed. Wormald et al), 273–299. Oxford.
- Skre, Dagfinn 1998. *Herredømmet bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e. Kr. Acta humaniora* 32. Oslo.
- Skre, Dagfinn 1999. Eiendom og hierarki i det før- og tidligstatlige norske samfunnet. *Heimen* 36: 2, 123–137. Trondheim.
- Skre, Dagfinn 2001. The Social Context of Settlement in Norway in the First Millennium AD. *Norwegian Archaeological Review* 34: 1, 1–12.
- Solberg, Bergljot 1985. Social status in the Merovingian and Viking periods in Norway from archaeological and historical sources. *Norwegian archaeological review* 18: 1/2, 61–76.
- Solberg, Bergljot 2000. *Jernalderen i Norge – ca. 500 f. Kr. – 1030 e. Kr.* Oslo.
- Stylegar, Frans-Arne 1999a. Et opprinnelig stormannsamfunn? Sørlandske synspunkter. *Heimen* 36, 197–210. Trondheim.
- Stylegar, Frans-Arne 1999b. Hovedgårder, stormenn og landnåm. En studie i det sydligste Norges folkevandrings-tid. *Fiender og forbundsfeller. Regional kontakt gjennom historien*, Karmøyseminaret 1999, 37–72. Karmøy.
- Tollin, Clas 1999. *Rågångar, gränshallar och ägoområden – rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid. Meddelanden / Kulturgeografiska institutionen*. Stockholms universitet 101. Stockholm.
- Ulsig, Erik 1996. Højmiddelalderens danske godssystem set i europæisk sammenhæng. *Bol og by – landbohøistorisk tidskrift* 1996: 2 – godssystemer, 8–26. Odense.
- Verhulst, Adriaan 1966. *Histoire du paysage rural en Flandre de l'époque romaine au XVIIIe siècle*. Bruxelles.
- Verhulst, Adriaan 1995. Aspekte der Grundherrschaftsentwicklung des Hochmittelalters aus westeuropäischer Perspektive. *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter* (Red. Werner Rösener). *Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte* 115, 16–30. Göttingen.
- Weideman, Konrad 1975. Ausgrabungen in der Karolingischen Pfalz Ingelheim. *Ausgrabungen in Deutschland, teil 2 Römische Kaiserzeit im freien Germanien, Frühmittelalter I*, 437–446. Mainz.
- Yorke, Barbara 1990. *Kings and kingdoms of Early Anglo-Saxon in England*. London / New York.
- Zachrisson, Torunn 1994. The Odal and its manifestations in the Landscape. *Current Swedish Archaeology* 2, 219–238. Stockholm.